

OSMANLI TEFSİR KÜLTÜRÜ AÇISINDAN MÜHİM BİR ESER; BURSA ULUCAMİ 435 NUMARALI TEFSİR NÜSHASI*

Hidayet AYDAR**

ÖZET

Bu makalede Osmanlı Tefsir kültürünün önemli bir halkasını oluşturan mühim bir eser üzerinde durulacaktır. Bu eser Bursa Ulucami 435 numaralı Tefsir nüshadır. Nüsha daha önce bazı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve hakkında bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerde Bursa Ulucami 435 nolu nüshanın, Ebu'l-Leys Tefsirinin veya Tefsir-i Hâzin'in tercümesi olduğu, adının da Enfesü'l-Cevâhir yahut Tercüme-i Tefsir-i Lübâb olduğu ileri sürülmüştür.

Kütüphanelerimizde bulunan birçok nüsha üzerinde ciddi bir tahkik yapılmadan yapılmış olan isimlendirmeler böyle bir görüşün ortaya konmasında etkili olmuştur. Ne yazık ki bu nüshalarda Ebu'l-Leys Tefsiri Tercümesi ile diğer bazı tefsirlerin tercümeleri isimlendirme noktasında birbirine karıştırılmıştır. Dolayısıyla bunlara bakarak yapılan değerlendirmeler de yanlış olmuştur.

Bu çalışmada özellikle bu değerlendirmeler çerçevesinde Bursa Ulucami 435 nolu nüsha ele alınıp incelenecek ve iddia edildiği gibi Ebu'l-Leys veya el-Hâzin tefsirinin tercümesi olup olmadığı hususu irdelenecektir. Bunun için Bursa Ulucami 435 nolu nüsha ile bu Ebu'l-Leys ve el-Hâzin tefsirlerinden seçilmiş bazı kısımlar arasında bir takım mukayeseler yapılacaktır. Ayrıca Bursa 435 nolu nüshanın, kendisinden önce yazılmış olan ve Osmanlı toplumunda kullanılan diğer bazı Arapça tefsirlerle seçilmiş kısımlarda mukayesesi yapılarak aralarında bir ilişki olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca tefsirin fiziksel bazı özellikleri ile vakfiye ve ferağ kayıtlarından hareketle istinsah tarihi gibi bazı hususiyetleri hakkında da kısa bilgiler verilecektir. Buna göre de Bursa Ulucami 435 nolu nüshanın mahiyeti hakkında aydınlatıcı bazı açıklamalar yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Bursa Ulu Cami 435 nolu nüsha, Ebu'l-Leys Tefsiri, el-Hâzin Tefsiri, tercüme.

* Bu makale, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Birimi (BAP) tarafından desteklenen 4505 numaralı “XIV-XVIII Asır (1300-1800 Yılları Arası) Türkçe Kur'an Tefsirleri ve Bunların Örnek Metinlerle Tanıtımı” adlı projeden üretilmiştir. Desteklerinden dolayı Bilimsel Araştırma Projesi Birimine teşekkür ediyorum.

** Prof. Dr., İstanbul Ü. İlahiyat Fak. Temel İslam Bil. Böl. Tefsir ABD. El-mek: hidayetaydar@yahoo.com

**AN IMPORTANT WORK FOR THE OTTOMAN TAFSİR
CULTURE: THE TAFSİR COPY NUMBER: 435 FOUND IN
BURSA ULU JAMI**

ABSTRACT

In this article, we discussed about a valuable work having an important place in Ottoman Tafsir culture. The copy of the work in our hand is the copy numbered 435 which is found in Ulu Jami in the city of Bursa. This copy previously was analyzed by some researchers and a few assesments were made about it. In these assesments, it was put forward that this copy numbered 435 in Ulu Jami is the Tafsir of Abu al Layth or a translation of Tafsir-i Hâzin, and its name is Enfes al-Javahir or Tercume-i Tafsir-i Lubab.

These assesments probably were influenced from the fact that there aren't any serious investigations made on naming the copies in our libraries. Unfortunately, while naming those copies, Tafsir of Abu al Layth and translations of some other tafseers were confused with each other. Hence, assesments made looking at those copies would be false.

In this article, we'll look into the book around those assesments and examine the point of that if it's really Abu al-Layth or al- Hâzin Tafsir. For this, we'll make comparements between No. 435 copy and some selected parts from other copies. Moreover, making comparements between Bursa No.435 copy and some other tafsirs written before it, we'll try to understand if there's any relationships between them and in that way we'll try to end up with a result.

Key Words: Tafsir, Copy in Recorded in Bursa Ulucami Number: 435, Tafsir of Abu al-Layth al-Samarkandi, Tafsir of al-Hâzin, translation

Giriş

Osmanlılar diğer dînî alanlarda olduğu gibi Tefsir alanında da çok sayıda eser vermişlerdir.¹ Osmanlılar döneminde verilmiş tefsir eserlerini öncelikle Arapça ve Türkçe olanlar olmak üzere ikiye ayırmak gerekir. Arapça tefsirler de kendi içinde tam olanlar ve eksik olanlar/sure yahut ayet tefsiri olanlar diye ikiye ayrılabilir. Tam olan tefsirlerin içinde önemli miktarda müstakil ve orijinal denebilecek tefsirler vardır. Şeyh Şihâbuddin es-Sivâsî (803/1401), Kutbuddin el-İznîkî (v.821/1418), Molla Gürânî (v. 893/1487), Nimetullah Nahcivânî (v. 920/1514), Ebû's-Suûd Efendi (v.982/1574), İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725), Lütfullah Erzurûmî (v.1202/1788) gibi bazı âlimlerin eserleri tam ve müstakil/orijinal tefsirlerden bazılarıdır ki bunların tamamı Arapçadır.² Bazı Osmanlı âlimlerinin tefsir yazmaya başladıkları, ancak bunu tamamlamadıkları da biliniyor. Alaüddîn Ali es-Semerkindî'nin (v. 860/1456) *Bahru'l-Ulûm* tefsiri

¹ Geniş bilgi için Bk. Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müellifleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Bursa: 1992), 3-205; ay. mlf., "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân*, c. 1, sayı 6, (İstanbul: 1999), 249-303; İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât*, 1999, sayı 1, 95-135.

² Bu konuda geniş bilgi için Bk. Ziya Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 109-164; Hidayet Aydar, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı III Düşünce ve Bilim*, yıl 6, sayı 33, (Ankara 2000), 535-550.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012*

ile İbn Kemal Paşa'nın (v. 940/1534) *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eseri bu kısmın çok önemli ve aynı zamanda orijinal olan örneklerindedir.³ Yine bu bağlamda başta Fâtiha, Yâsîn, Tebâreke, İhlâs olmak üzere bazı Kur'an sureleri üzerine yapılmış çok sayıda sure ve ayet tefsiri de vardır. Bunun için de bilhassa Molla Fenârî'nin (v. 834/1431) *Aynü'l-A'yân* adlı Fâtiha suresi tefsiri örnek olarak zikredilebilir.⁴

Arapça tefsirler bağlamında işaret edilmesi gereken daha başka bazı mühim eserler var ki bunlar şerh, hâşiye ve ta'lik türünden yapılan tefsirlerdir.⁵ Osmanlı âlimlerinin en çok başvurdukları ve eser verdikleri alanlardan biri de budur. Nitekim bunların tefsirle ilgili yazdıkları eserlerin %40'ı şerh, hâşiye, ta'lik türü eserlerdir⁶ ki bu, oldukça önemli bir rakamdır. Kütüphanelerimizde bu alanın yüzü aşkın örneği vardır.⁷ En çok el-Kâdî el-Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsiri üzerinde bu tür çalışmalar yapılmıştır.⁸ Bunun yanında Cârullah ez-Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*, Fahrüddin er-Râzî'nin (v. 606/1209) *Mefâtihu'l-Gâyb*, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (v. 710/1310) *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* adlı tefsirleri ve diğer bazı tefsirler üzerinde de bu tür çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda yapılmış tefsir çalışmalarının en önemlileri arasında İbn Temcîd (v. 890/1485), Sa'dî Çelebi (v. 945/1538) Muhyiddin Şeyhzâde (v. 951/1543), Sağır Ahmed Karamanî (v. 971/1573) ve İsmail Konevî'nin (v. 1195/1781) Kâdî Beydâvî ve Keşşâf tefsirleri üzerine yaptıkları şerhler verilebilir. Bu şerh ve hâşiye türü eserlerin de az bir kısmı tam tefsir iken, yani Kur'an'ın tamamını kapsıyorken,⁹ çok büyük kısmı Kur'an'ın tamamını ihtiva etmemektedir. Bunlar ya tam tefsir olmak üzere başlanmış fakat yarım kalmış tefsirlerdir, ya da bir veya birkaç surenin, bazı ayetlerin şerhleri durumundaki çalışmalardır.¹⁰

Türkçe tefsirlere gelince, bunlar da yine tam olanlar ve eksik olanlar (yahut sure ve ayet tefsiri olanlar) şeklinde ikiye ayrılabilir. Sure ve ayet tefsirlerinin çok sayıda nüshaları vardır. Bunlar daha ziyade Fâtiha, Yâsîn, Tebâreke, İhlâs gibi surelerin tefsirleridir. Mustafa Muslihuddin'in (v. 731/1331) bu surelerle ilgili yazdığı tefsirler bunun en güzel örnekleridir.¹¹ Tam olanların da yukarıda belirtildiği gibi sayısı oldukça azdır. Esasında kütüphanelerimizde yüzden fazla tefsir nüshası vardır, ancak bunların çok büyük bir kısmı birbirinin aynıdır ve yine bunların büyük bir kısmı Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 375/985) *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsirinin tercümesi veya büyük oranda ondan yararlanarak oluşturulmuş telif-tercüme arası adaptasyon tefsirlerdir. Bu bağlamda Ahmed-i Dâî (v. 824/1421 sonrası), Musa el-İznîkî (838/1434) ve İbn Arabşâh (854/1450) en çok öne çıkan isimlerdir. Ebu'l-Leys tefsiri tercümeleri bu üç zata da isnat edilmiştir ki, Ahmed-i Dâî'nin böyle bir tercüme yapmış olma ihtimali daha azdır. Bunların

³ Diğerleri için Bk. Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 165-319.

⁴ Diğerleri için Bk. Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 165-319.

⁵ Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için Bk. Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'-Bir Histografik Eleştirel Denemesi-", *İslâmiyat*, 1999, cilt II, sayı 4 (Osmanlı Özel Sayısı), 51-73.

⁶ Bk. Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", (Henüz basılmamış tebliğ), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Tartışmalı İlmî Toplantı İstanbul 21-22 Ekim 2011*, 10.

⁷ Bunların bir kısmı için Bk. Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 321-446; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: İz yayıncılık 2011), 238244, 264-268; Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", 10-13.

⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), II/297.

⁹ Bunları için Bk. Diğerleri Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 321-346.

¹⁰ Bunlar için Bk. Diğerleri Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 347-44; Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", 10-13..

¹¹ Diğerleri için Bk. Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 447-462; M. Esad Coşan, *Hatipoğlu Muhammed ve Eserleri*, (İstanbul: Server İletişim, 2008), 62-79.

Turkish Studies

yanında Ebu'l-Fadl Bitlîsî (v. 982/1574), Ayntablî Mehmet Efendi (v.1111/1699), İsmail Ferruh Efendi (v. 1256/1840) gibi zevat da sayılabilir.¹²

Bursa Ulucami Kütüphanesi 435 numarada bulunan nüsha da en az dört cilt olması gereken kapsamlı bir tefsirin bir cildini oluşturmaktadır. Bu çalışmada bu eser ele alınacak, özellikle de -iddia edildiği gibi- Ebu'l-Leys veya el-Hâzin tefsirinin tercümesi olup olmadığı hususu üzerinde durulacaktır.

A – Bursa Genel Kitaplığı Ulucami Kısım 435 Numaralı Nüshanın Tanıtımı

Nüsha 271x180 mm (194x117 mm.) ölçülerinde 381 varaktan ibaret olup her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Mütercim Musa el-İznîkî'nin eseri bizzat kendi el yazısıyla harekeli nesih hattıyla yazıldığı belirtiliyor.¹³ Nitekin ferağ kaydında da bu bilgi geçiyor. Eser kahverengi deri ciltli olup şemseli, aharlı kâğıttandır.¹⁴ Sure başlıkları ve ayetler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Varak la'da sayfanın üst kısmında üzeri çizilerek iptal edilmiş yazmanın Arap harfli eski kayıt numarası yer almaktadır. Kırmızı mürekkeple yazılmış bu yazı ve numara “numro 142” şeklinde okunmuştur.¹⁵ Sağ üst köşede -bugün kullanılan- kayıt numarası “435” olarak verilmiştir. Hemen onun altında muhtemelen kütüphane personeli veya bir araştırmacı yahut künye tespiti yapan biri tarafından oldukça soluk Arap harfleriyle yazılmış olan “Tefsîru Enfesi'l-Cevâhir” yazısı vardır. Latin harfleriyle de “Bursa Genel Kitaplığı, Kısım: Ulucami, Tasnif N: -, Kayıt No: 435” kaydını ihtiva eden bir etiket ve onun da altında Umur Paşa'nın 853/1449 tarihli vakfiyesi mevcuttur.¹⁶

Vakfiyede bu tefsirin Timurtaş Bey'in oğlu Umur Bey (v. 858/1461) tarafından Ulucamiye vakfedildiği belirtilirken herhangi bir isim kullanılmamış, sadece “bu tefsir” denmiştir. Yine vakfiyede Ulucami'ye bağışlanan kitaplardan istifade etmenin kuralları ve buna şahitlik yapanların adları zikredilmiştir.¹⁷ Tarih olarak da 853 (1456) yılı yazılmıştır.

İlginçtir aynı ifade Bursa Ulucami 436 numaralı nüshanın vakfiyesinde de geçmektedir. Ancak orada tarih olarak 857 (1460) yılı geçmektedir. Bu yazının aynısı ve tarihin de aynısı cildin sonunda da geçmektedir. Yine burada vakfedilen eserlerin en başında “dört cild Tefsîr-i Ebu'l-Leys Türkiye dönmüş” deniyor. Bundan, vakfedilen eserler arasında dört ciltten ibaret olan Ebu'l-Leys tefsirinin Türkçesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre 435 numaralı nüsha 853 yılında vakfedilmiş iken Bursa 436 numaralı nüsha 857 yılında vakfedilmiştir. Bursa 435 numaralı nüshanın vakfiyesinde sadece bu tefsirin vakfedildiği belirtiliyor, başka eserler zikredilmiyor, yine bu tefsirin kaç cilt olduğu da yazılmıyor.

¹² Diğerleri için Bk. Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 463-487; Abdülhamit Birişik, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin Mevâhib-i Aliyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt 17,s ayı 1 (2004), 54-61, 63-64; Recep Arpa, *Ayntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bursa: 2005), 12-17Orhan İyibilgin, *Ayntâbî'nin Terceme-i Tibyân Tefsirinin Muhtreva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2008), 12-15.

¹³ Bk. Hikmet Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî Hayatı ve Eserleri*, (Basılmamış doktora tezi), (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), (Ankara: 1980), 12; İsmail Taş, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2008), 122.

¹⁴ Taş, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, 121-122.

¹⁵ Abdülbaki Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerin”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Konya: Haziran, 2007), 63; Taş, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, 122.

¹⁶ Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerin”, 63; Taş, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, 122.

¹⁷ Ayrıca Bk. Murat Yüksel, “Kara Timurtaş-Oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 31, (Ağustos 1984), 142.

Oysa 436 numaralı nüshanın, Hadis ve diğer ilim dallarından muhtelif 60 parça eserle¹⁸ birlikte vakfedildiği ve bu tefsirin dört cilt olduğu tasrih ediliyor.

435 numaralı nüshanın kapağında müstensihden farklı biri eserin adını *Enfesü'l-Cevâhir* diye kaydetmiştir, oysa nüshanın üstünde müellif-mütercim veya müstensih tarafından yazılmış böyle bir isim yoktur. Bu husus aşağıda değerlendirilecektir.

Nüshanın ferağ kaydı şöyledir: “Kad vakaa'l-ferâgu min *tercemeti hâze'l-kitâb el-müsemmâ et-Tefsîru'l-lübâb*, min *lisâni'l-Arab* alâ *lisâni't-Turki* alâ yedi'l-mütercimi'l-müellifi'llezi hüve efkaru'l-ibâd ve kalîlu'z-zâd mine'l-ilmî ve'l-amel ve edâ'e umrehu fi tûli'l-emel *Ebû'l-Fadl Mûsâ bin Hâcî Hüseyin bin İsâ el-İznîkî* afa'llâhu anhum ve li-cemî'il-mü'minîne ve'l-mü'minât, fi evâhiri şehri rebîü'l-âhir bi-fadlihi'l-kâdir fi yevmi'l-ahad vakti'd-dühâ inde vusûli tarîhi'l-hicriyyi ilâ *semâne ve selâsîne ve semâne mie*¹⁹ El-hamdü li'llâhi vahdehu ve nasara abdehu alâ itmâmi hâza'l-kitâbi'l-mübâreki, innehu veliyyun likulli ihsân ve huve erhamu'r-râhimîn.”

Burada eserin Tefsîru'l-Lübâb isimindeki bir eserin tercümesi olduğu ve tercüme yapanın da Musa el-İznîkî olduğu, eserin Arapçadan Türkçeye çevrildiği belirtiliyor. Yapılış tarihi olarak da hicri 838 (miladi 1434) tarihi verilmiştir. Musa el-İznîkî hem mütercim, hem de müellif olarak tanıtılıyor.

Sonra yazdığı Arapça bir şiirde Allah'ın yardımını talep ederek bu kitabı tercüme yapılışını, O'nun yardımı sayesinde doğru bir şekilde bu işi bitirdiğini belirtiyor, ardından da “Allah bu kitaba bakıp bana bir Fâtîha hediye edene rahmet etsin” diyerek bu kısa şiirini bitiriyor.

Bu nüsha Al-i İmrân suresinin 92. ayetiyle başlıyor, sonra Nîsâ, Mâide, En'âm, A'râf, Enfâl, Tevbe, Yûnus ve Hûd sureleri geliyor. Cild Hûd suresinin son ayetinin tefsiriyle bitiyor. Buna göre bu nüsha Tefsîru'l-Lübâb adlı eserin tercümesinin ikinci cildi olmalıdır. Demek ki birinci cilt Kur'an'ın başından başlayıp Ali İmrân suresinin 91. ayetinin sonunda bitmektedir. Fakat ne yazık ki bu cilt henüz görülebilmemiş değildir. Üçüncü cilt de bu durumda Yûsuf suresinin başıyla başlamalıdır, ama nerede bittiğini bilemiyoruz, çünkü bu cilt de şimdilik görülebilmemiş değildir. Bundan sonra daha kaç cilt vardır, bunlar nereden başlayıp nerede bitmektedirler, bunlar da – şimdilik- meçhuldür.²⁰

B - Bursa Genel Kitaplığı Ulucami Kısım 435 Numaralı Nüsha Hakkındaki Bazı Değerlendirmeler

Burada öncelikle sözünü etmekte olduğumuz nüsha üzerinde yapılmış bazı değerlendirmelere yer verilecektir. Esasen bu çalışmayı yapmaya sürükleyen bir neden de nüsha üzerinde yapılmış yanlış olduğunu düşündüğümüz bazı değerlendirmelerdir. Burada bu değerlendirmeler verilerek bizce doğru olan kanaat serdedilecektir.

Eser üzerinde ilk değerlendirme Musa el-İznîkî, yani eserin mütercimi-müellifi tarafından yapılmış ve bunun Tefsîru'l-Lübâb adlı bir eserin tercümesi olduğu belirtilmiştir. Nitekim yukarıda ferağ kaydından bahsedilirken bu bilgiyi verildi.

¹⁸ Bunlar için Bk. Tim Stanley, “The Books of Umur Bey”, *Muqarnas Volume XXI: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXI (2004), 326.

¹⁹ (25 Rebiülahir 838, Pazar / 28 Kasım 1434, Pazar).

²⁰ Halen eser üzerinde doktora çalışması yapan İsmail Taş, Temmuz 2012'de yaptığımız bir görüşmede söz konusu eserin diğer bazı ciltlerine ulaştığını ve bunları tanıtacağını söylemiştir.

İkinci değerlendirme de şudur: Eser üzerinde Umur Paşa'nın 853 (1449) tarihli vakfiyesi mevcuttur ve vakfiyede bu tefsirin Ulucamiye hediye edildiği belirtilirken herhangi bir isim kullanılmamış, sadece “bu tefsir” denmiştir.

Üçüncü olarak muhtemelen kütüphane personeli veya bir araştırmacı yahut künye tespiti yapan biri tarafından nüshayla ilgili bir değerlendirme yapılmış ve bunun Enfesü'l-Cevâhir adında bir eser olduğu belirtilmiştir. Bu husus Arap harfleriyle yazılmış olan “Tefsîru Enfesi'l-Cevâhir” yazısından anlaşılmaktadır.

Böylece ilk kez eserin ismi konusunda bir değerlendirmeyle karşılaşmış oluyor. Ne var ki aşağıda yapılacak değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi bu isimlendirme iyi bir tahkik ve tedkik yapılmadan konulduğu için doğru bir isimlendirme olmasa gerekir.²¹ Ne yazık ki bu isimlendirme daha sonraki birçok araştırmacı üzerinde de etkili olmuş, onlar da aynı değerlendirmeyi yapmışlardır.

Nitekim bunlardan biri Bağdatlı İsmail Paşa (İsmail el-Bağdâdî) (v. 1338/1920)'dir. Bağdatlı, *Hediyetu'l-Ârifin* adlı eserinde Musa el-İznîkî'nin Enfesü'l-Cevâhir adıyla Tefsîru'l-Lübâb'ı tercüme ettiğini yazıyor.²² Bağdatlı bu konuda şöyle yazıyor: **(الارنيقي الروليفي الصوفي المتوفى مملكتي ثلاثين وثمانمائة له انفس الجواهر في ترجمة تفسير اللباب)** “el-İznîkî Mûsâ b. El-Hâc Hüseyin el-İznîkî er-Rûmî el-Hanefî es-Sûfî, 838 yılında vefat etti. Enfesü'l-Cevâhir diye bir eseri var ki bu Tefsîru'l-Lübâb'ın tercümesidir...”²⁴

Bu konuda bilgi veren diğer bir zat da Bursalı Mehmed Tahir'dir (v. 1925) Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* adlı kitabında Musa el-İznîkî'nin dînî ve ahlâkî alanda en mühim İslâmî eserlerden bazılarını Osmanlı lisanına naklettiğini, bu çalışmalarıyla Osmanlı diline ve milletine büyük bir hizmet yaptığını belirttikten sonra, onun el-Hâzin el-Bağdâdî'nin (v. 741/1341) Lübâbu't-Te'vîl fi Maânî't-Tenzîl adındaki tefsirini Enfesü'l-Cevâhir adıyla Türkçeye çevirdiğini yazıyor.²⁵ O bu konuda Bağdatlı ile aynı kanaattedir. Ancak Bursalı, Bağdatlı'dan farklı olarak Ebu'l-Leys tefsirinin de el-İznîkî tarafından tercüme edildiğini söylüyor. Ona göre İznîkî bu tefsiri, Terceme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys adıyla Türkçeye aktarmıştır.²⁶

Bu tercümenin Ahmed-i Dâî veya İbn Arabşâh'a ait olduğu da söylenmiştir ki bazı nüshalar bilhassa bu son isme yani İbn Arabşâh'a nispet edilmiştir. Ne var ki burada bunun üzerinde durulmayacaktır. Bu, başka bir çalışmanın konusudur. Esasen bazı araştırmacılar bu husus üzerinde önemli çalışmalar yapmış ve fikirlerini beyan etmişlerdir.²⁷

²¹ Bk. Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerin”, 60-74; Taş, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi*, 122.

²² İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî), II/480.

²³ İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, II/480.

²⁴ İsmail el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin*, II/480.

²⁵ Bursalı Mehmet Tahir, “Musa b. Hacı Hüseyin İznîkî”, *Türk Yurdu*, Yıl 3, cilt 6, sayı 10 (10 Temmuz 1330/1914), sayfa 2329-2330; ay. mlf., Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009), II/14.

²⁶ Bursalı Mehmet Tahir, “Musa b. Hacı Hüseyin İznîkî”, 2329-2330; ay. mlf., *Osmanlı Müellifleri*, II/14.

²⁷ Mesela Bk. Muhammed Hamidullah, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümeleri”, (Çev. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, cilt XIV, 71; Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), I/3; Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1961), 15; İshak Yazıcı, “Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Bazı Hususiyetleri”, *Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Tercümesi* (Çev. Musa İbn Hacı Hüseyin el-İznîkî), (İstanbul: Sezgin Neşriyat, tıpkı basım, 1983) 5; ay. mül. “Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6 (Samsun, 1992) 79-80; Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, (İstanbul: Filiz Yayınları, 2009), 261-262; . Mustafa Öztürk, “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, (Editör Bilal Gökçür ve diğerleri), (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 148; Ramazan Şeşen, “Onbeşinci Yüzyılda

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Burada üzerinde durulan eser üzerinde yapılan değerlendirmelere bakıldığında görülüyor ki, Hüsnü, Hikmet Özdemir, M. Kamil Yaşaroğlu gibi zatlar kütüphanelerimizde pek çok nüshaları olan Ebu'l-Leys tefsiri tercümesini Musa el-İznîkî'ye isnat ediyor ve adının da Enfesü'l-Cevâhir olduğunu söylüyorlar. İsmail Hikmet Ertaylan, Ziya Demir, Abdulhamit Birışık gibi zevat da Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesini Ahmed-i Dâî'ye atfediyorlar, ancak bunlar aşağıda geleceği gibi Musa el-İznîkî'nin de el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâbü't-Te'vîl adlı tefsirini tercüme ettiğini ve adını da Enfesü'l-Cevâhir koyduğunu yazıyorlar. Bunlar bu görüşlerini de özellikle Bursa Ulucami'de bulunan 435 ve 436 numaralı nüshalara dayandırıyorlar.

Kütüphanelerimizde bulunan pek çok nüshayı karşılaştıran Hüsnü şöyle diyor: Musa ibn Hacı Hüseyin İznîkî'ye ait olduğu sarıh bir surette görünen Terceme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys ile Osmanlı müelliflerine nazaran Lübâb fi Maâni't-Tenzîl tercemesi Enfesü'l-Cevâhir'in Musa b. Hacı Hüseyin İznîkî'ye ait olduğu ve mezkûr iki eserin de aynı olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Hüsnü daha sonra Hâzin Bağdâdî'nin Lübâb fi Maâni't-Tenzîl'inden Kehif suresinin başı ile Ebu'l-Leys tefsirinden Kehif suresinin başını karşılaştırıyor. Sonra da diyor ki: Enfesü'l-Cevâhir, Lübâb fi Maâni't-Tenzîl'in tercümesi olmayıp Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi olduğu tezahür ediyor. Aynı zamanda Enfesü'l-Cevâhir ve Terceme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys'ten alınan başlangıçlarla sure-i Kehife kaydedilen kısımların da aynı olması bu fikri teyit ediyor. Aradaki tek fark, istinsah tarihi ile müstensihlere ait ufak hatalar, imla ve şive farklılıklarıdır.²⁹

Ahmed-i Dâî üzerinde önemli inceleme ve araştırmalar yapmış ve Dâî'yle ilgili oldukça kapsamlı bir eser neşretmiş olan İsmail Hikmet Ertaylan, tetkikleri neticesinde Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesinin Ahmed-i Dâî'ye ait olduğu kanaatine vardığını belirtmiştir.³⁰ Ona göre Musa el-İznîkî'ye ait herhangi bir Ebu'l-Leys tefsiri tercümesi yoktur; o, Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâb fi Maâni't-Tenzîl adlı tefsirini tercüme etmiştir ve bunun da adı Enfesü'l-Cevâhir'dir. Ancak Ahmed-i Dâî'ye ait Ebu'l-Leys tefsiri tercümelerinin üstüne yanlışlıkla bu isim yazılmıştır.³¹

Ertaylan, Bursa'da Cami-i Kebir Kütüphanesinde bulunan tefsir tercümesinin Hâzin Bağdâdî'nin Lübâb fi Maâni't-Tenzîl adlı tefsirinin tercümesi olduğunu ve Musa el-İznîkî tarafından tercüme edildiğini, adının da Enfesü'l-Cevâhir olduğunu söylemekte,³² makalesinin başka bir yerinde de “Enfesül-Cevâhir Musâ İznîkî'nin Hâzin'den tercemesinin adı olduğu muhakkaktır. Bunu ispat eden müellifin kendi elyazısıyla Umur Bey'e hitaben yazmış olduğu nüshadır”³³ diyerek bu görüşünü pekiştirmektedir.

Bu iki araştırmacıdan Hüsnü, “Enfesü'l-Cevâhir Lübâb'ın tercümesi değil” derken, Ertaylan, “Enfesü'l-Cevâhir'in Lübâb'ın tercümesi olduğu muhakkaktır” diyor. Yine Hüsnü, Enfesü'l-Cevâhir'in Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi olduğunu söylerken, Ertaylan “bunun Ebu'l-Leys tefsiriyle bir ilişkisi yoktur” diyor.

Türkçeye Tercümelere”, XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara: 1994), III/913; ay. mlf., “İlk Osmanlı Alimleri ve Yazdıkları Eserler”, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı 12, (İstanbul: Eylül 2002), s. 278-282; Mustafa Kara, “XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, İslâmî Araştırmalar, c. 12, sayı 2 (Ankara: 1999), 33; ay. mlf., “XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 8, sayı 8 (Bursa 1999), 33; Abay, Osmanlı Dönemi Müellifleri, 83-84; ay. mlf., “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, 266, 276, 288.

²⁸ Hüsnü, “İbn Arabşah”, Türkiyat Mecmuası, (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü), cilt III (1935), 180.

²⁹ Hüsnü, “İbn Arabşah”, 181.

³⁰ İsmail Hikmet Ertaylan, Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952), 140-141.

³¹ Ertaylan, Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri, 140-141.

³² Ertaylan, Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri, 140-141.

³³ Ertaylan, Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri, 145-146.

Turkish Studies

Bu konuda geniş bir araştırma yapanlardan biri olan Hikmet Özdemir ise *Enfesü'l-Cevâhir* ve *Terceme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys* adıyla kayıtlı nüshaları incelediğini, bunların birbirilerinin aynısı olduğunu ve Musa el-İznîkî'ye ait olduğunu tespit ettiğini yazıyor.³⁴ Özdemir, İznîkî'nin hem Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin hem de el-Hâzin'in tefsirlerinden yararlanarak bu tefsiri hazırladığını söylüyor. Özdemir bu konuda şöyle diyor: "İznîkî'nin yaptığı bu tefsir tercümesi aslında kendine ait te'lif bir eserdir. Çoğunlukla Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin ve Hâzin-i Bağdâdî'nin tefsirinden tercüme yapıldığı için bazı nüshalarda Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys ve bâzı nüshalarda da Enfesü'l-Cevâhir diye geçmektedir. Tespitlerimize ve kendi el yazması olan (Bursa Ulu Cami No. 435'te kayıtlı) nüshasına göre İznîkî'nin bu eseri kendine has üslûbu ile hem tercüme ve hem de te'lif bir eserdir."³⁵

Özdemir böylece Enfesü'l-Cevâhir'in hem Ebu'l-Leys tefsiriyle, hem de el-Hâzin el-Bağdâdî tefsiriyle ilişkisini kurmaktadır.

Muhammed Abay da Enfesü'l-Cevâhir'in Musa el-İznîkî'nin eseri olup el-Hâzin'in Lübâbu't-Te'vîl adlı tefsirinin tercümesi olduğunu belirtiyor.³⁶

Ziya Demir'e göre Enfesü'l-Cevâhir, Musa el-İznîkî tarafından yapılmış Hâzin tefsirinin tercümesidir. Ancak bu isim yanlışlıkla Ebu'l-Leys tefsiri tercümesine de verilmiştir.³⁷

İshak Doğan, Enfesü'l-Cevâhir'le ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: Bu eser meşhur müfessir el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâb fi Maânî't-Tenzîl adındaki meşhur ve matbu tefsirinin tercümesidir. Bir nüshası Enderûn-ı Hümâyûn'da Revan odası ile Bursa'da Ulu Cami kütüphanesinde mevcuttur.³⁸

Doğan, Osmanlı Müfessirleri adlı eserinde de Enfesü'l-Cevâhir'in Musa el-İznîkî'ye ait olduğunu ve Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâb fi Maânî't-Tenzîl adındaki tefsirinin tercümesi olduğunu söylemektedir.³⁹

Konu üzerinde önemli bir çalışma yapmış olanlardan biri de Abdülbaki Çetindir. Çetin yaptığı karşılaştırmalarda 435 ile 436 nolu nüshaların aynı olmadığını ve bunların farklı farklı eserler olduğunu ortaya koymuştur. Hâlbuki daha önceki araştırmacıların çoğu bu iki eserin aynı ve birbirlerinin devamı olduğunu belirtmişlerdi. Yine Çetin, 436 nolu nüshanın Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi olduğunu doğru bir şekilde tespit etmiştir. Ancak o da diğer pek çok araştırmacı gibi 435 numaralı nüshanın Hâzin tefsirinin tercümesi olduğunu ileri sürmüştür. Çetin bütün bu araştırmalarının ardından elde ettiği sonuçları verirken, Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin Musa İznîkî tarafından Enfesü'l-Cevâhir adıyla Türkçeye tercüme edildiğini, İznîkî'nin aynı zamanda Hâzin-i Bağdâdî'nin Lübâbu't-Te'vîl fi Ma'âni't-Tenzîl'ini de Türkçeye çevirdiğini söylüyor. Ona göre bu tercümenin Al-i İmrân suresi 96. ayetiyle başlayıp Hud suresinin son ayetinin tefsiriyle biten, İznîkî'nin kaleminden çıkmış cildi, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde (YEBEK) Ulucami 435 numarada kayıtlıdır.⁴⁰

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde (DİA) Musa el-İznîkî maddesini yazan Yaşaroğlu da Musa İznîkî'nin Terceme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys ve Enfesü'l-Cevâhir adlı iki ayrı tercümesinin bulunduğunu ve Enfesü'l-Cevâhir'in, Hâzin-i Bağdâdî'nin Lübâbu't-Te'vîl fi

³⁴ Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî Hayatı ve Eserleri*, 74-75, 150.

³⁵ Hikmet Özdemir, *Mi'raç*, (İstanbul: Türkiye İlmî İhtimai Hizmetle Vakfı, 2009), 10.

³⁶ Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, 84.

³⁷ Demir, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 464, 473-474.

³⁸ Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", 102.

³⁹ Bk. Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, 234.

⁴⁰ Bk. Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", 85.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Ma'âni't-Tenzîl isimli tefsirinin tercümesi olduğunu yazıyor.⁴¹ Aynı ansiklopedide daha önce Ahmed-i Dâî maddesini yazan Günay Kut da aynı şeyleri söylemiştir.⁴²

Ali Eroğlu da DİA'da yazdığı "Hâzin" maddesinde Musa el-İznîkî'nin el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâbu't-Te'vîl adlı tefsirini Enfesü'l-Cevâhir adıyla çevirdiğini söylüyor.⁴³

Ahmet Faruk Güney de "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri" makalesinde Ebu'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî'nin eserleri hakkında bilgi verirken Enfesü'l-Cevâhir dedikten sonra parantez içinde (Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl adlı eserin tercümesi) diye yazıyor.⁴⁴

İsmail Taş da yaptığı araştırmanın sonucunu şöyle veriyor: Mûsâ el-İznîkî, Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Hâzin-i Bağdâdî tefsirlerini ayrı ayrı Türkçeye çevirmiştir. Enfesü'l-Cevâhir, İznîkî'nin Ebu'l-Leys es-Semerkindî tefsiri tercümesine verdiği isimdir...⁴⁵

Tim Stanley de aynı hususa işaret ediyor ve Bursa 435 numaralı nüshanın el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâbu't-Te'vîl adlı tefsirinin tercümesi olduğunu söylüyor.⁴⁶

Görüldüğü gibi araştırmacılar bu konuda farklı görüşler serdetmişlerdir. Fakat neredeyse tamamı Enfesü'l-Cevâhir adlı eserin Musa el-İznîkî'ye ait olduğu ve bunun da el-Hâzin el-Bağdâdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.

Acaba böyle midir? Burada verilen bilgiler, yapılan değerlendirmeler doğru mudur? Gerçekten 435 ve 436 numaralı nüshalar aynı mıdır? Bunlar Enfesü'l-Cevâhir midir? Musa el-İznîkî'ye mi aittirler ve iddia edildiği gibi el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâb adlı tefsirinin tercümesi midir? Bunların diğer nüshalarla ilişkisi nedir? Aşağıda bu ve benzeri hususları irdelenecek ve bu konuda eldeki bilgi ve belgelerin yönlendirmesine göre bir neticeye varılmaya çalışılacaktır.

Bunun için Bursa Ulucami Kütüphanesi 435 ve 436 numaralı nüshalar arasında bir mukayese yapılacak; bunların Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi olan ve Enfesü'l-Cevâhir diye isimlendirilen diğer nüshalarla karşılaştırması yapılacak, aralarında bir ilişki olup olmadığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Aynı şekilde 435 numaralı nüshanın Ebu'l-Leys tefsiri ile el-Hâzin tefsirinin ilgili kısımlarıyla mukayesesi yapılarak, bunlarla bir ilişkisinin olup olmadığı da ortaya konacaktır.

C – Bursa Genel Kitaplığı Ulucam Kısmı 435 Numaralı Nüshanın Diğer Bazı Nüsha ve Eserlerle Karşılaştırılması

Bu başlık altında Bursa Genel Kitaplığı Ulucami Kısmında bulunan 435 ve 436 numaralı nüshalar ile kütüphanelerimizde bulunan diğer nüshalar arasında bir takım mukayeseler yapılmış idi. Fakat bir makalenin sınırlarını aşacağından onlar burada verilmeyecektir, ileride ayrı bir çalışmada sunulacaktır. Ancak gerek yaptığımız karşılaştırmalar, gerekse daha önce Abdülbaki Çetin⁴⁷ ile İsmail Taş'ın yapmış olduğu mukayeseler⁴⁸ 435 numaralı nüshanın diğerlerinden

⁴¹ M. Kâmil Yasaroglu, "Mûsâ İznîkî", *DİA*, XXXI, (İstanbul, 2006), s. 218-219.

⁴² Yasaroglu, "Mûsâ İznîkî", XXXI/218-219.

⁴³ Ali Eroğlu, "Hâzin", *DİA*, cilt XVII (İstanbul 1998), 126.

⁴⁴ Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sayı 18 (2005/1), 205, 208.

⁴⁵ İsmail Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebu'l-Leys Es-Semerkindî Tefsiri'nin Asıl Müellifi Ve Tercüme Verilen İsim", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 41 (2009), 107, 152-153.

⁴⁶ Bk. Stanley, "The Books of Umur Bey", 327.

⁴⁷ Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerin", 61-74.

⁴⁸ Bk. İsmail Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebu'l-Leys Es-Semerkindî Tefsiri'nin Asıl Müellifi Ve Tercüme Verilen İsim", 129-145.

tamamen farklı olduğunu göstermiştir. Bu nüshanın dışında kalan 436 ile diğer nüshalar ise büyük ölçüde birbirinin aynıdır.

D - Bursa Genel Kitaplığı Ulucami Kısım 435 Numaları Nüshanın Ebu'l-Leys es-Semekandi'nin Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiri ve el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübâbü't-Te'vîl fi Ma'ânî't-Tenzîl Adlı Tefsiriyle İlişkisi

Yukarıda araştırma yapanların 436 nolu nüshanın Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi, 435 nolu nüshanın da el-Hâzin el-Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vîl fi Ma'ânî't-Tenzîl* adlı tefsirinin tercümesi olduğunu söyledikleri belirtildi. Bu araştırmacıların dediği gibi olup olmadığını görmek üzere bazı karşılaştırmalar yapılacaktır. Önce 435 numaralı nüshanın Ebu'l-Leys es-Semekandî Tefsiriyle mukayesesi verilecektir; böylece bu nüshanın bu tefsirin tercümesi olup olmadığı görülecektir.

1 - Bursa Genel Kitaplığı Ulucami Kısım 435 Numaları Nüshanın Ebu'l-Leys es-Semekandî'nin Tefsîru'l-Kur'ân Adlı Tefsiriyle İlişkisi

Bu iki metin arasındaki ilk karşılaştırma, Bursa Ulucami 435 numaralı nüshanın ikinci cildinin başında yer alan Al-i İmrân suresindeki birkaç ayette yapılacaktır.

Al-i İmrân Suresi 92-93. ayetler	Al-i İmrân Suresi 92-93. ayetler
<p>Bursa Ulucami 435⁴⁹</p> <p>Bismillahirrahmanirrahim</p> <p>(لَنْ تَتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ) işaret bu âyet tahkîkinde budur kim siz ol barek kim Hak Teâlâdür birrine ve ihsanına ulaşmazsınız ta ol sevdiğünüz nesne ki nefsunüzdür anun yoluna infak itmayınca. Zira halka dukelinden sevgili kendü nefisleridir (وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ) yani her nesne ki nefsinizden Allah Teala rızasıyçün infak idesiz bedürüsti Hak Teala anı bilür siz ne kadar anun yolunda olasız ol dahi sizi ol kadar rıdası içinde tutar, zira her kimin kim sa'yı Allahiçün ola Hak Tealanun dahi rahmeti ve rıdası anünçin olur, şol kelebehün ki kendüyi oda urur kendüyi ol oda urduğı kadar ol şuleden hazz alır, fehmile te'emmül⁵⁰ it anlıyasın.</p> <p>Andan kankı taam halalidi beni İsrail üzere andan haber virüb buyurdu ki كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَيَّ نَ قُلِ إِنَّ نَزَلَ التَّوْرَةَ قُلْ فَأَتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) İşaret bu âyetler tahkîkinde budur ki “Bedürüsti Allahu Teala bu halkı üç sınıf üzere yarattı. Bir sınıfı andan melek-i rûhânîdür ki ulvidür ve latif ü nûrânîdür.</p>	<p>El-Hâzin el-Bağdâdî</p> <p>لَنْ تَتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ (Birre erişemezsiniz), İbn Abbas dedi ki: “Yani cennete demektir”. Şöyle de denmiştir: “Birr, takva demektir”. Taattır diyenler de olmuştur. Şu da denmiştir: Manası, siz sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe birrin hakikatine erişemezsiniz ve ebrâr, yani iyilik yapanlar, iyiliğe ulaşanlar olmazsınız. Şöyle de denmiştir: Manası Allah'ın birrine yani sevabına erişemezsiniz.</p> <p>Denilmiştir ki, birr, hayırlı işlerde genişlik demektir. Kul efendisine birr yaptı, yani ona itaat konusunda geniş davrandı, her şeyini yaptı. Buna göre birr Allah'tan olunca sevab, kuldand olunca itaat anlamındadır.</p> <p>Kelime aynı zamanda doğruluk ve güzel ahlak için de kullanılır. Zira ikisi de hayır alanında geniş davranmak türünden şeylerdir. İbn Mes'ud (r.a.) Rasulullah'ın şöyle dediğini naklediyor: Sıdk kişiyi birre götürür, birr de cennete götürür. Kişi tasaddukta bulunur bulunur, nihayet Allah katında sâdik diye yazılır. Yalan ise kişiyi kötülüğe götürür, kötülük ise kişiyi cehenneme götürür. Kişi</p>

⁴⁹ Latinize yaparken İsmail Taş'ın *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi* adlı tezinden yararlandık.

⁵⁰ İsmail Taş bu kelimeyi “teessül et” diye okumuş, bizce teemmül daha doğru olsa gerek.

Anların gıdaların kendü cinslerinden kıldı ki zikrdür; anları ibadetiçün yaratdı. Ve bir sınıfı dahı anlardan hayvân-ı cismnîdür ki süflîdür, kesîf-i zulmânîdür. Anların gıdasın dahı kendü cinslerinden kıldı ki taamdur; buları dahı ibretiçün ve hıdmetiçün yaratdı. Ve bir sınıfı dahı bulardan insandur ki terki b olınmışdur, melek-i rûhânîden ve hayvân-ı cismaniden. Buların dahı gıdaların kendü cinslerinden kıldı. Rûhânîlerinün gıdaları zikrdür ve cismânîlerinün gıdaları taamdur; buları dahı ibadetiçün ve marifetiçün ve hilafetiçün yaratdı.⁵¹

Bular dahı üç sınıf üzeredir: Bir sınıf kendü nefslerine zalimlerdür. Bular olardur ki hayvâniyetleri rûhânîleri üzere galib oldı. Ğına-i cismânîsinde mubalağa kıldı ve gıday-i ruhânîde taksîr kıldı ta ki ruhi gıdasın bulamayub öldi, nefs anın üzerine mesuli oldı. Bular şol sığır⁵² ve eşek gibi oldılar belki dahı azgun. Ve bir sınıf bulardan muktesid oldular. Bular oldur ki rûhânîyetleri hayvaniyetleri birle musavi oldı, gah rûhânî gıdasın alub zikre meşğul oldı anunıla ahiretin mamur kıldı gah gıday-ı cismanisin alub taam yidi, mesalih-i dünyasın başarmağıçün ki anunıla rûhânîyesine kuvvet bula. Ve bir sınıf bulardan sabıklar oldılar. Bular dahı olardur ki rûhânîyetleri hayvaniyetleri üzere galib oldı, Ğıda-yı rûhânîyyede mubalağa kılub ki zikrdür ğıda-yı hayvaniyyede taksir kıldı ki taamdur; ta ki nefs esiri olub öldi. Ruh anın üzere kavî oldı. Yaradılmışun yigregi bular oldı, külli taam bulara helal olmuşken hayvana helal oldıgınlayın bu insan-ı sabık kendü nefsleri üzere anı haram kıldılar, nefsi öldürüb kalbi diri kılmağıla ruh-ı mustevli kılmağıla ol ruhi kalb üzere, vahy u ilham inmezden ön. Nitekim dinilmişdür mücahedeler müşahedeler hasıl ider. Niteki Hak Teala buyurdu (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ

yalan söyler, söyler, nihayet Allah katında yalancı diye kaydedilir. Nevvâs b. Sem'ân diyor ki: Rasulullah'a birr (iyilik) ve ismi (kötülük) sordum, şöyle dedi: Birr, güzel ahlakıdır; ism ise göğsünde düğümleli kalan ve insanların muttali olmalarını hoş karşılamadığın (kötü) şeydir. Buna göre mana şu oluyor; Sâlih amel işleyin, o kadar çok işleyin ki ebrâr denen iyi insanlardan olasınız ve onların arasında yer alınız.

Birr kelimesinin cennet manasına geldiğini söyleyene gelince, buna göre ayetin manası şu olur: Cennete götüren sevaba ulaşamazsınız...⁵⁵ (Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe), yani mallarınızın size göre en iyilerinden ve en seçkinlerinden demektir. Allah Teâlâ şöyle diyor: (Kötü şeyleri infak etmeye yeltenmeyin) (Bakara suresi, 2/267).

Şöyle de denmiştir: Birr, muhtaç olduğun malını infak etmendir. Allah Teâlâ şöyle diyor: (Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler) (Haşr suresi, 59/9).

Ebû Hureyre şöyle diyor: Bir adam Rasulullah'a geldi ve dedi ki: Ya Rasulallah sadakanın hangisi daha üstündür? Şöyle dedi: Kendin gerçekten muhtaç olduğun ve kıtlık içinde bulunduğun, daha çok fakirleşmekten korktuğun, zenginleşmeyi ümid ettiğin, canın boğazına gelinceye kadar bir şey ihmal etmeksizin çalıştığın halde tasadduk etmendir. Falan için şöyle, filan için böyle dersin de öyle olur.

Buradaki infakla neyin kast edildiği konusunda ihtilaf vaki olmuştur. İbn Abbas demiş ki, bu, farz zekâttır. Buna göre mana, malınızın zekâtını vermedikçe birre erişemezsiniz. Bu görüşe göre bu ayet, zekât ayetiyle neshedilmiştir. Bu görüş doğru olmasa gerektir. Zira ayette zekâtı vermeye teşvik

⁵¹ Bursa Ulucami, numara 435, v. 1b-2a.

⁵² İsmail Taş bu kelimeyi "sıf" diye okumuş, doğrusu sığırdır.

⁵³ Bursa Ulucami, numara 435, v. 2a.

⁵⁵ Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Ma'ruf bi'l-Hazin, *Lübabu't-Te'vil fi Maani't-Tenzil*, (Tefsiru Şeyhi'l-Ekber ile birlikte), (Maarif bakanlığının izniyle Hasan Hilmi el-Kutubi ve Muhammed Hasan Cemali el-Halebi tarafından 1316 yılında basılmıştır), I/284.

Turkish Studies

i batında Allah'dan gayrıya meyl itmek gibi. Niteki buna delalet kılur Hak Teala kavli ki **قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ** (Araf suresi, 7/33). Pes ol fevâhişün zâhiri bu ef'âl u a'mâldur ve bâtnı anun ahvâldur. Ve Resul buyurdu (aleyhi's-selam) **(العبد غير وأنا غير منه والله أغير منا)** (el-abdu ğayyirun ve ene aġyaru minhu ve'llahu aġyaru minna) Yani kulun gayreti var amma ben gayretde ol kuldun ziyade "raġin" Allah Teala gayreti gelmezden artuktur.⁵⁸ Andan ötürü bu fevâhişün zâhirin bâtnın haram kıldı.

--

(فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيَّيْنِ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ) Yani ol nefsün fâhişe kıldıġı üzere sizden dört kişi tanuk tutun ki ol anâsır-ı erbaanun hasslarından ola; siz anun üzerine terkib olmışsınız. Anun biri "toprak" dur ve havassı hasene işlemekdür, dahı zekalet ü zillet ve tama ve mahanet ve melametlik. Ve biri dahı "su" dur; anun havassı yemişkalık ve acz ve sutlık (?) dahı yimede içmede harislik. Ve biri dahı "hava" dur; anun dahı havassı hırs u hased ve buhl dahı hıkd u adavet ve şehvet-i zinet. Ve biri dahı "nar" dur; anun havassı tekebbürlemek ve fahr itmek, öġünmek ve ġadab u tizlik. Ve yaramaz hulklar dahı ġayiri bunun gibi ki bu yaramaz⁵⁹ hulklara mutaallıkdur. Ve bu küllinün aslı muhabbet-i dünyadur. Hubb-i riyasetile dahı ol lezzat-i dünyayı ve anun şehvetlerini istifa kılmakdur arzusu kadar.⁶⁰

فَإِنْ شَهِدُوا فَامْسِكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَقَّعَهُنَّ الْمَوْتُ (Eğer bunlar şahitlik yaparlarsa) yani zina yaptıklarına şahitlik yaparlarsa (o zaman onları evlerinde tutun) yani evlerde hapsedin. Onları evde hapsedmenin hikmetine gelince, kadın evinden dışarı çıkıp erkeklerin önüne çıkınca zinaya düşer, oysa evde hapsedildiğinde zinaya düşmez. (ölüm onları alıncaya kadar) yani ecelleri gelip de ölüm meleği onların

işi yapan, icra eden kişi için derler ki: kötü bir iş getirdin. Fâhişe kelimesi lügatte çirkin fiil, iş anlamındadır. Ayrıca insanın kendi içinde çok büyük bir çirkinlik olarak gördüğü ve insanlar arasında da çirkinliğinin son noktasına ulaşıldığının konuşulduğu her türlü iş ve söze de fâhişe denmiştir. Kelime bu şekilde haram cinsi ilişkiye tahsis edilmiştir. Bundan dolayı da burada fâhişe kelimesiyle zinanın kast edildiğinde icma edilmiştir. Zina da çok çirkin bir davranış olduğu için fâhişe diye isimlendirilmiştir.⁶⁴ Kimisi demiş ki buradaki (o kadınlar)dan kasit evli kadınlardır, kimisi de demiş ki, kadın cinsidir.

(فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيَّيْنِ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ) (İşte onların bu eylemi yaptıklarına dair sizden dört kişi şahitlik yapsın) yani Müslümanlardan. Bu hitap eşleredir, yani onların fuhuş yaptıklarına dair şahitlik yapacak dört şahit isteyin. Ayrıca şu da denmiştir: Buradaki hitap hâkimleredir, yani aleyhlerine dört kişinin şahitliğini dinleyin. Bu şahitlikte adalet ve erkek olmak şartlar söz konusudur. Ömer b. El-Hattâb demiştir ki: Allah Teâlâ şahitlerin dört tane olmasını şart koşmakla sizin fuhuş hali hariç diğer kusurlarınızı örtmüştür.

--

--

--

--

فَإِنْ شَهِدُوا فَامْسِكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَقَّعَهُنَّ الْمَوْتُ (Eğer bunlar şahitlik yaparlarsa) yani zina yaptıklarına şahitlik yaparlarsa (o zaman onları evlerinde tutun) yani evlerde hapsedin. Onları evde hapsedmenin hikmetine gelince, kadın evinden dışarı çıkıp erkeklerin önüne çıkınca zinaya düşer, oysa evde hapsedildiğinde zinaya düşmez. (ölüm onları alıncaya kadar) yani ecelleri gelip de ölüm meleği onların

⁵⁸ Hadisin manası şöyle olmalıdır: Kul ġayretlidir, ben o kuldun daha ġaretliyim, Allah ise bizden daha ġayretlidir.

⁵⁹ Bursa Ulucami, numara 435, v. 36b.

⁶⁰ Bursa Ulucami, numara 435, v. 37a.

⁶⁴ El-Hazin, Lübabü't-Te'vil, I/18.

Turkish Studies

<p>kavliyle ki buyurdı (aleyhi's-selam) موتوا قبل (mûtû kable en temûtû). (أَنْ تَمُوتُوا)</p> <p>Yahuz Allahu Teâlâ bularun kalbinde bir dericecük (?) açınca ol âlem-i ğaybdın yana ta ki anlara kendü latâiflerinden hiybe kılub ol cezbât-ı ilâhîden bir cezbe irişdüre kim cinn ü insün amellerine beraber ola.</p> <p>Yani kaçan ol (وَالَّذِينَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ) nefsi bu beden kalibi ol fevâhiş-i mahrumuna getürseler, bu ef'âl-i zahirde dahi ahval-i ve ahlak-ı batında (فَادُوهُمْ) Yani siz anları ol işleri birle ta'yib ve tevbih idün dahi zâhir-i hududı yirine getirün. Ve dahi batında hutuzlarını terk itdürün, çok riyâzât ü mücâhede kılmağla.</p> <p>Eger (فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرَضُوا عَنْهُمْ) zâhirde bâtında tevbe iderlerse amellerini ıslah iderlerse; siz dahi anları incidmeden iğraz idün. Gunf-i huşneti lutf ve rıfka dönderün, usrinun yusrile dutun. Zira düşvarlığun bir genezligi (إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا) Yani Allahu Teâlâ tevbeleri kabul idicidür, sıdkıla tevbe kılanlardan. Ve "rahîm"dür⁶¹ esirger ve rahmet kılur anlara ki salah üzere olalar.⁶²</p> <p>Andan tevbeden ve ta'yiblerden haber virüb buyurdı (إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ) İşaret bu iki âyetde budur ki Bedürüsti kabul olınacak tevbe, Allahu Teâlâ katında ki kendü keremi zimmetine anun kabulün vacib kılubdur.⁶³</p>	<p>canlarını alıncaya kadar,</p> <p>(أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا) (ya da Allah onlara bir yol kılıncaya kadar).⁶⁵</p> <p>Bu hüküm İslam'ın başlangıç dönemlerinde, hadlerle ilgili ayetlerin nüzulünden önceydi. O vakitler bir kadın zina yaptığından ölünceye kadar evde hapsedilirdi. Sonra had ayetiyle bu evde hapis işi neshedildi ve Allah onlara bir yol gösterdi. Ubade b. Samit diyor ki: Nebi'ye (s.a.v.) bir hüküm indiğinde bu ona ağır gelirdi ve yüzünde de bu husus belli olurdu. Allah Teâlâ birgün ona bir hüküm indirdi, o da yine bu hali üzerindeydi. Bu ağırlık kalkıp da rahatlayınca dedi ki: Benden öğrenin, benden alın, Allah evde hapsedilen kadınlara yol gösterdi; bekârın bekârla zinasının cezası 100 sopa ve bir yıl sürgündür; evlinin zinasının cezası ise 100 sopa ve recimdir.</p> <p>Fasıl: Âlimler bu ayetin mensuh olduğu konusunda ittifak etmişlerdir, ancak neyin bunu neshettiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre bu ayeti nesheden, biraz önce verdiğimiz Ubade b. Samit'in hadisidir. Bu, Kur'an'ın Sünnet tarafından neshedilebileceğini savunanların görüşüdür. Bazılarına göre ise bu ayet, Nur suresindeki had ayetiyle neshedilmiştir. Bir gurup da demiş ki: Bu ayet biraz önceki hadisle neshedilmiştir, fakat o hadis de celde ayetiyle geçersiz kılınmıştır. Ebû Süleyman el-Hattâbî diyor ki: Ne bu ayette, ne de hadiste herhangi bir nesih söz konusu değildir. Zira Allah Teâlâ'nın (ölünceye kadar onları evde hapsedin, ya da Allah kendilerine bir yol gösterinceye kadar) ayetinin hükmünün yani evde hapsedmenin Allah'ın onlara bir yol göstereceği zamana kadar olduğunda delil vardır. Bu yolun ne olduğu hususu mücmel idi, Rasulullah, benden öğrenin, benden alın, Allah onlara bir yol gösterdi deyince, bu hadis, ayetteki mücemelliği, yani anlaşılmayacak kadar az ve özet durumunda olan hususu beyan etti,</p>
---	--

⁶¹ İsmail Taş burayı "racim"dür diye yazmış ki, bu büyük bir hatadır. Racim kovulmuş, taşlanmış demek olup şeytan için kullanılır. Doğrusu (rahimdür), yani çok merhamet eden demektir.

⁶² Bursa Ulucami, numara 435, v. 37a.

⁶³ Bursa Ulucami, numara 435, v. 37a.

⁶⁵ El-Hazin, Lübübü't-Te'vil, I/1/19.

	<p>anlaşılır hale getirdi. Dolayısıyla hadis, ayeti neshetmiş değildir.⁶⁶</p> <p>Âlimler icma etmişlerdir ki bekâr olup da zina edenin celdesi 100 sopadır ve evli olan da recmedilir. Bu ise ancak kişide şu dört vasıf bulunduğu zaman olur: bülüğ, akıl, hür olma ve sahih bir nikâhın başından geçmiş olup onun evli biri olmuş olması...⁶⁷</p>
--	---

Yine burada da el-Hâzin tefsirinde aynı kısmın tefsiri uzun uzadıya devam etmektedir ki söz konusu edilen hususlar Bursa 435'te yoktur.

Burada da görülüyor ki bu iki metin arasında bu kısım açısından hiçbir ilişki yoktur. Osmanlıca metinde ayette geçen fuhuş olayı fiziksel manada değil, daha çok tasavvufî manada ve nefisle ilişkisi kurularak anlatılmıştır. Dört şahidin anâsır-i erbaa ile açıklanması da oldukça ilginçtir ve diğer tefsirlerde yoktur.

El-Hâzin tefsirinde ise olay tamamen fiziksel manadaki zinayla ilişkilendirilerek anlatılmıştır ki ayetin zâhiri de bu yöndedir, yani burada ayetin zâhir mnası esas alınmıştır, oysa Osmanlıca metinde zâhir mana değil, bâtın denebilecek başka manalar esas alınmıştır.

İki eser arasında daha başka yerlerde de bir takım mukayeseler yapıldı. Bütün buralarda da iki metnin birbirinden tamamen farklı oldukları müşahade edildi. Osmanlıca metinde verilen kısa bilgiler el-Hâzin'de olmadığı gibi, el-Hâzin'de uzun uzun verilen bilgiler de Osmanlıca metinde yoktur. Buna göre burada yapılan mukayeseler çerçevesinde denebilir ki: Osmanlıca metin el-Hâzin el-Bağdâdî'nin tercümesi değildir, birinin diğerinin tercümesi olması yönünde kesinlikle aralarında bir bağ yoktur.

Sonuç

Buraya kadar verilen bilgilerden şu sonuç ortaya çıkıyor: Bursa Ulucami 435 numaralı nüsha, aynı kütüphanede bulunan 436 numaralı nüsha ile diğer kütüphanelerimizde bulunan geniş kapsamlı nüshalardan farklıdır. 435 numaralı nüsha kesinlikle Ebu'l-Leys tefsirinin tercümesi değildir.

Bu nüsha el-Hâzin el-Bağdâdî'nin Lübabü't-Te'vil fi Ma'âni'-Tenzîl adlı tefsirinin tercümesi de değildir. Bu kanaate, sadece eldeki ciltte bulunan bazı sureler üzerinde yapılan karşılaştırmaya göre varılmıştır. Nitekim bunlar yukarıda verildi. Sadece yukarıda verilen kısımlarda değil, daha başka kısımlarda da tarafımızdan bazı karşılaştırmalar yapıldı. Bütün buralarda bu nüshanın el-Hâzin tefsiriyle bir alakasının olmadığı görüldü, buna göre bu kanaate varıldı. Şayet bu nüshanın diğer ciltleri elde olsaydı ve onlardaki kısımlarla da karşılaştırma yapılsaydı belki başka bir kanaate ulaşmak mümkün olabilirdi. Zira bu eserin sadece bir tercüme değil, aynı zamanda telif olduğu da ferağ kaydında belirtilmiştir. Buna göre tercümesi olduğu asıl nüshada bulunmayan bazı ilaveler yapılmış olabilir. Nitekim yine Musa el-İznîkî'nin aynı zamanda Enfesü'l-Cevâhir diye de bilinen Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinde de bunu görebiliyoruz. Ne var ki bu ilave kısımlar hemen fark edilebiliyor ve geri kalan kısmın Ebu'l-Leys tefsirinden alındığı anlaşılabilir. Oysa burada 435 nolu nüshada yapılan karşılaştırmalarda böyle bir şey farkedilmiyor; tam tersine aralarında ciddi farkların olduğu görülüyor. Bu ciltten yapılan

⁶⁶ El-Hazin, Lübabü't-Te'vil, I/19.

⁶⁷ El-Hazin, Lübabü't-Te'vil, I/19.

karşılaştırmalarda bu kadar farklılık varsa, daha doğrusu bu nüsha ile Hâzin tefsiri arasında hiçbir bağ yoksa diğer ciltler için de aynı şeylerin söz konusu olabileceği söylenebilir.

Peki, o zaman bu nüsha hangi eserin tercümesidir? Nüshanın ferağ kaydında tercümesi olduğu belirtilen Tefsîru'l-Lübâb hangi eserdir?

Nüshanın ferağ kaydında bunun bir tercüme olduğu belirtildiğine göre, bunu kabul etmek ve bu eseri bir tercüme olarak görmek gerekir. Ve yine burada bu eserin Tefsîru'l-Lübâb'ın tercümesi olduğu belirtiliyorsa buna itibar ederek, bunu Tefsîru'l-Lübâb'ın tercümesi olarak kabul etmek icap eder. Tabii ki bütün bu kanaatler, nüshada geçen ferağ kaydının mütercim-in-müellifin, yani Musa el-İznîkî'nin bizzat kendisinin yazısı olması kaydına ve şartına bağlıdır.

Madem bu eser Tefsîru'l-Lübâb diye bir eserin tercümesidir ve mademki yukarıdaki karşılaştırmalar bu nüshanın el-Hâzin el-Bağdâdî'ye ait olan Lübâbü't-Te'vîl adlı eserinin tercümesiyle bir alakasının olmadığını göstermiştir, o zaman şu soru akla geliyor: Acaba el-Hâzin el-Bağdâdî'ninkinden başka Lübâb adında bir tefsir var mıdır? Şayet varsa bu nüsha onun tercümesi olabilir mi?

Bu nüshanın yazıldığı 838 tarihinden önce yazılmış Tefsir kitapları arasında yapılan incelemede Tâcu'l-Kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî'nin (505/1111) *Lübâbü't-Tefâsîr* diye bir eserinin olduğu görüldü. Ancak bu eserin incelenen elektronik ortamdaki nüshasında bu yorumlara benzer bir bilgiye rastlanılmadı.

Ayrıca İbn Âdil ed-Dimaşkî'nin (v. 880/1475) *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb* adlı tefsiri de incelendi. Her ne kadar bu zatın vefat tarihi, üzerinde durulan nüshanın yazıldığı tarihten yaklaşık 40 yıl sonrasına tekabül ediyor ise de acaba bununla bir ilgisi olabilir mi, diye Nîsâ suresi 15-16. ayetlerinde mukayesesi yapıldı,⁶⁸ fakat bu eserle de hiçbir ilgisi tespit edilemedi.

Sözü edilen tarihten önce yazılan ve Osmanlı ilim ortamında bilinip tanınan, kendisinden yararlanan tefsir kitapları arasında el-Hâzin el-Bağdâdî'ninkinden başka Lübâb ismini taşıyan herhangi bir eser yer verilmemiştir.⁶⁹

Peki, her ne kadar Lübâb diye bir tefsir adı verilmişse de acaba burada başka bir tefsir kastedilmiş olabilir mi ve bu Osmanlıca nüsha onun tercümesi olabilir mi?

Bu nüshanın yazıldığı hicir 838 tarihinden önce yazılmış tefsirlerin ilgili kısımları – bilhassa Nîsâ suresi 15-16. Ayetler bağlamında- incelendiğinde, 435 numaralı nüshada verilen bilgilerin benzerinin olduğu herhangi bir tefsir görülemedi. Bunun için günümüze ulaşan en eski tefsir olan Mukâtil b. Süleyman'ın (v. 150/767)⁷⁰ tefsiri ile ondan sonra yazılmış önemli rivayet ve dirayet tefsirleri olan İbn Cerîr et-Taberî (v. 310/922),⁷¹ Ebû Mansûr el-Mâturîdî (v. 333/994),⁷² Ebû İshâk es-Sa'lebî (v. 427/1035),⁷³ Ebû Huseyin el-Beğavî (v. 516/1122),⁷⁴ Cârullah ez-

⁶⁸ Bk.Ebu Hafs Ömer b. Ali İbn Adil ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fî Tefsiri'l-Kitâb*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud- A.M. Muavvid), (Beyrût:Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), VI/236-247.

⁶⁹ Bk. Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri", 201-203.

⁷⁰ Ebu'l-Hasan Mukatil b. Süleyman el-Ezdi, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, (Tahk. Abdullah Mahmud Şehhate), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turas, 1423), I/362-363.

⁷¹ Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), (el-Kahire: Merkezu'l-Buhus ve'di-Dirasat el-Arabiyye ve'l-İslâmiyye bi Darü Hecer, 1422/2001), VI/493-506.

⁷² Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed el-Maturidi es-Semerkandî, *Te'vilatu'l-Kur'an*, (Tahk. Muhammed Boynukalın), (İstanbul: Dâru'l-Mizan, 2005), III/76-93.

⁷³ Ebu İshak Ahmed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan (Tefsiru's-Sa'lebi)*, (Tahk. Ebu Muhammed İbn Aşur), (Beyrût: Dâru İhtai't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002), III/271-273.

⁷⁴ Ebu Muhammed b. El-Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, *Mealimu't-Tenzil*, (Tahk. M.Abdullah en-Nemer ve diğerleri), (er-Riyad: Dâru't-Tibae li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1417/1997), II/181-183.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Zemahşerî (v. 538/1144),⁷⁵ İbn Atiyye el-Endülüsî (v. 541/1147),⁷⁶ İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201,⁷⁷ Fahrüddin er-Râzî (v. 606/1209),⁷⁸ el-Kâdî el-Beydâvî (v. 685/1286),⁷⁹ Ebu'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310),⁸⁰ Ebû Hayyân el-Endülüsî (v. 745/1344),⁸¹ es-Semîn el-Halebî, (v. 756/1355),⁸² İbn Kesîr (v. 774/1373)⁸³ gibi zevatın tefsirleri incelendi.

Yine nüshada hemen hissedilebilen tasavvufî hava göz önünde bulundurularak önemli tasavvufî tefsirler olan et-Tüsterî (v. 283/896),⁸⁴ es-Sülemî (v. 412/1021),⁸⁵ el-Kuşeyrî (v. 465/1072),⁸⁶ Muyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240)⁸⁷ Şihabuddin Sühreverdî (v. 632/1234)⁸⁸ gibi zatların tefsirleri de incelendi. Fakat bu eserlerde burada verilen bilgilerle örtüşecek bilgilerle rastlanılmadı.

Dolayısıyla 435 numaralı nüsha, -her ne kadar Lübâb diye bir tefsirin tercümesi olduğu belirtilmişse de- aslında müstakil telif bir tefsir olabilir. Belki de ferağ kaydı -her ne kadar (alâ yedi'l-mütercimi'l-müellifi'lezi hüve efkaru'l-ibâd ve kalîlu'z-zâd... *Ebû'l-Fadl Mûsâ bin Hâcî Hüseyin bin İsâ el-İznîkî*) denerek Musa el-İznîkî tarafından yazıldığı belirtiliyorsa da- daha sonraki istinsahlarda konulmuş veya değiştirilmiş olabilir ve bu tercüme işi eklenmiş olabilir.

Şayet bu kanaat doğruysa o zaman ilk kez Osmanlıda yapılmış müstakil bir Türkçe tefsirle karşılaşıya gelmiş oluyor. Şayet böyleyse bu bilgi, şu ana kadar bu konudaki kanaatlerin aksine Türkçe telif bir tefsirin varlığını göstermesi açısından çok önemlidir.

Ne yazık ki bu mühim eserin elde sadece bir cildi mevcuttur ki o da Al-i İmrân 92. ayetiyle başlıyor olmasından anlaşılıyor ki ikinci cilttir. Birinci cilt ve diğer ciltler nerededir şimdili

⁷⁵ Carullah Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud-A.M. Muavvid), (er-Riyad: Mektebetu'l-Ubeykan, 1418/1998), II/40-41.

⁷⁶ Ebu Muhammed Abdulhak İbn Atiyye el-Endülüsî, *el-Muharreruru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (Tahk. Abdusselam Abdüşşafî Muhammed), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), II/21-23.

⁷⁷ Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zadü'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir*, (el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.), II/33-36.

⁷⁸ Fahrüddin e-Razî, *Tefsiru'l-Fahr er-Razî (et-Tefsir el-Kebir-Mefatihü'l-Ğayb)*, (Dâru'l-Kalem, ts.), IX/237-244.

⁷⁹ Nasirüddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (İ'dat: M.A. el-Mer'aşli), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî-Müessesetu't-Tarih el-Arabî, ts.), II/64-65.

⁸⁰ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, (Tahk. Yusuf Ali Bedevi), (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), I/340-341.

⁸¹ Muhammed b. Yusuf eş-şehir Ebu Hayyan el-Endülüsî, *el-Bahru'l-Muhit*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud-A.M. Muavvid), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993), III/204-207.

⁸² Ahmed b. Yusuf el-ma'ruf bi es-Semin el-Halebi, *ed-Durru'l-Masun fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknun*, (Tahk. Muhammed Ahmed el-Herrat), (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), II/616-622.

⁸³ Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (Tahk.Samî b. Muhammed es-Selame), (er-Riyad: Dâru't-Tiybe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1420/199), II/233-235.

⁸⁴ Ebu Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî, *Tefsiru't-Tüsterî*, (Tah. M. B. Uyun es-Sud), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423), 53.

⁸⁵ Ebu Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyin el-Ezdi Es-Sülemî, *Tefsiru's-Sülemî (Hakaiku't-Tefsir)*, (Tahk. Seyyid İmran), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2001), I/142.

⁸⁶ Abdülkerim el-Kuşeyri, *Letaifu'l-İşarat*, (Tahk. İbrahim Beysuni), (Mısır: el-Hey'et'l-Mısriyyetu'l-Amme li'l-Kitab, ts.), 319-320.

⁸⁷ Muhyüddin İbnü'l-Arabî, *Tefsiru eş-Şeyh el-Ekber, (Lübabu't-Te'vil fi Maani't-Tenzil*, ile birlikte), (Maarif bakanlığının izniyle Hasan Hilmi el-Kutubi ve Muhammed Hasan Cemali el-Halebi tarafından 1316 yılında basılmıştır), I/1/5. (Bu tefsirin İbnü'l-Arabî'ye ait olduğu kesin değildir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu tefsirin Kemalüddin Abdurrezzak el-Kaşani'nin (v. 736/1335) *Te'vilat-i Kaşani* adlı tefsiri olduğunu söylemektedir. (Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, (İstanbul: Bilme Yayınları, 1974, II/608). İbnü'l-Arabî'ye bir de *Kitabu'l-Cem'i ve't-Tafsil fi Esrari Maani't-Tenzil* adında bir tefsir atfedilmektedir ki bunun ona ait olması ihtimal daha kuvvetlidir. (Bk. Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar neşriyat, 1998), 178).

⁸⁸ Ömer Muhammed b. Abdillâh el-maruf b. Şihabuddin Sühreverdî, *Nuğbetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, (Tahk. Yaşar Düzenli), (Yaşar Düzenli Şihabuddin Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an Adlı Eserinin Tevbe Suresine Kadar Tahkiki, (Basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 1994), 79.

Turkish Studies

bilinmiyor; mevcut mudurlar, yoksa ziyan mı olmuşlar bu da meçhuldür. Araştırmacıların mesailerini bu nokta üzerinde teksif etmeleri, kütüphanelerimizde ve dünya kütüphanelerinde bulunan Türkçe tefsirler üzerinde yoğun çalışmalar yaparak bu nüshanın devamı olan nüshaları tespit etmeleri büyük bir ümitle bekleniyor.⁸⁹ Bunun aynı zamanda Osmanlı Tefsir mirasına büyük bir katkı sağlayacağı muhakkaktır.⁹⁰

KAYNAKÇA

- ABAY, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müellifleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Bursa: 1992), 3-205.
- ABAY, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, (Henüz basılmamış tebliğ), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tartışmalı İlmi Toplantı İstanbul 21-22 Ekim 2011*.
- ABAY, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan*, c. 1, sayı 6, (İstanbul: 1999).
- ARPA, Recep, *Ayntabi Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bursa: 2005).
- ATEŞ, Süleyman, *İşari Tefsir Okulu*, (İstanbul: Yeni Ufuklar neşriyat, 1998).
- AYDAR, Hidayet, “Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları”, *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı III Düşünce ve Bilim*, yıl 6, sayı 33, (Ankara 2000).
- el-BAĞDÂDÎ, İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî).
- el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed b. El-Hüseyin b. Mesud, *Meâlimu't-Tenzîl*, (Tahk. M.Abdullah en-Nemer ve diğerleri), (er-Riyâd: Dâru't-Tibâe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1417/1997).
- el-BEYDAVÎ, Nâsiruddîn Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (İ'dât: M.A. el-Mer'aşlî), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî-Müessesetu't-Târîh el-Arabî, ts.).
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, (İstanbul: Bilme Yayınları, 1974).
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i Aliyyesi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt 17, sayı 1 (2004).
- BURSALI Mehmet Tahir, “Musa b. Hacı Hüseyin İznîkî”, *Türk Yurdu*, Yıl 3, cilt 6, sayı 10.
- BURSALI Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2009).
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988).
- COŞAN, M. Esad, *Hatipoğlu Muhammed ve Eserleri*, (İstanbul: Server İletişim, 2008).

⁸⁹ Yukarıda 21 nolu dipnotta halen eser üzerinde doktora çalışması yapan İsmail Taş'ın, söz konusu eserin diğer bazı ciltlerine ulaştığını ve bunları tanıtacağını söylediği belirtilmişti.

⁹⁰ Bu makalenin hazırlanmasından sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden İsmail Taş'ın burada sözü edilen nüshayı doktora tezi olarak alıp üzerinde önemli çalışmalar yapmakta olduğunu memnuniyetle öğrenmiş bulunmaktayım.

- CÜNDİOĞLU, Düccane, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’-Bir Histogramik Eleştirel Denemesi-”, *İslâmiyat*, 1999, cilt II, sayı 4 (Osmanlı Özel Sayısı).
- ÇETİN, Abdülbaki, “Ebû'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerin”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Konya: Haziran, 2007).
- DEMİR, Ziya, *XII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007).
- DOĞAN, İshak, “Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları”, *Makalat*, 1999, sayı 1.
- DOĞAN, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: İz yayıncılık 2011).
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf eş-şehir el-Endülüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud-A.M. Muavvid), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993).
- EROĞLU, Ali, “Hâzin”, *DİA*, cilt XVII (İstanbul 1998).
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII, Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952).
- GÜNEY, Ahmet Faruk, “Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, sayı 18 (2005/1).
- HAMİDULLAH, Muhammed, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Yazma Tercümelere”, (Çev. Salih Tuğ), *Türkiyat Mecmuası*, cilt XIV.
- el-HÂZİN, Alauddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Ma'ruf bi'l-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vil fi Ma'ânî't-Tenzil*, (Tefsîru Şeyhi'l-Ekber ile birlikte), (Maarif bakanlığının izniyle Hasan Hilmi el-Kutubî ve Muhammed Hasan Cemali el-Halebî tarafından 1316 yılında basılmıştır).
- HÜSNÜ, “İbn Arabşâh”, *Türkiyat Mecmuası*, (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü), cilt III (1935).
- İBN ÂDİL, Ebû Hafs Ömer b. Ali İbn Adil ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fi Tefsîri'l-Kitâb*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud- A.M. Muavvid), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998).
- İBN ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak el-Endülüsî, *el-Muharrereru'l-Vecîz ü Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Tahk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001).
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, (Tahk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), (er-Riyâd: Dâru't-Tiybe li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420/199).
- İBNU'L-ARABÎ, Muhyuddin, *Tefsîru eş-Şeyh el-Ekber*, (*Lübâbu't-Te'vil fi Ma'ânî't-Tenzil*, ile birlikte), (Maarif bakanlığının izniyle Hasan Hilmi el-Kutubî ve Muhammed Hasan Cemali el-Halebî tarafından 1316 yılında basılmıştır).
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâluddin Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, (el-Mektebetu'l-İslâmî, ts.).
- İNAN, Abdulkadir, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1961).

- İYİBİLGİN, Orhan, *Ayntabi'nin Terceme-i Tibyân Tefsirinin Muhtreva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2008).
- KARA, Mustafa, "XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *İslâmî Araştırmalar*, c. 12, sayı 2 (Ankara: 1999).
- KARA, Mustafa, "XIV-XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, sayı 8 (Bursa 1999).
- el-KUŞEYRÎ, Abdülkerim, *Letâifu'l-İşârât*, (Tahk. İbrahim Beysûnî), (Mısır: el-Hey'et'l-Mısıriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, ts.).
- MUKÂTİL, Ebû'l-Hasan b. Süleyman el-Ezdi, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (Tahk. Abdullah Mahmûd Şehhâte), (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423).
- en-NESEFÎ, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, (Tahk. Yusuf Ali Bedevî), (Beyrût: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998).
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Mi'raç*, (İstanbul: Türkiye İlmî İçtimai Hizmetle Vakfı, 2009).
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî Hayatı ve Eserleri*, (Basılmamış doktora tezi), (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), (Ankara: 1980).
- ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, (İstanbul: Filiz Yayınları, 2009).
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, (Editör Bilal Gökçır ve diğerleri), (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011).
- er-RÂZÎ Fahrüddin, *Tefsîru'l-Fahr er-Râzî (et-Tefsîr el-Kebîr-Mefâtihi'l-Ğayb)*, (Dâru'l-Kalem, ts.).
- es-SA'LEBÎ, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, (Tahk. Ebû Muhammed İbn Âşûr), (Beyrût: Dâru İhtai't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2002).
- es-SEMERKANDÎ, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tefsîru's-Semerkandî el-Musemmâ Bahru'l-Ulûm*, (Tahk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdulmevcud-Zekeriya Abdulmevcud en-Nevtî), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993).
- es-SEMERKANDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, (Tahk. Muhammed Boynukalın), (İstanbul: Dâru'l-Mizan, 2005).
- es-SEMÎN, Ahmed b. Yusuf el-ma'ruf bi el-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, (Tahk. Muhammed Ahmed el-Herrât), (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, ts.).
- STANLEY, Tim, "The Books of Umur Bey", *Muğarnas Volume XXI: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXI (2004).
- SÜHREVERDÎ, Ömer Muhammed b. Abdillâh el-maruf b. Şihabuddin, *Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, (Tahk. Yaşar Düzenli), (Yaşar Düzenli Şihabuddin Sühreverdî ve Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an Adlı Eserinin Tevbe Suresine Kadar Tahkiki, (Basılmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 1994).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

- es-SÜLEMÎ, Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn el-Ezdî, *Tefsîru's-Sülemi (Hakâiku't-Tefsîr)*, (Tahk. Seyyid İmrân), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2001).
- ŞEŞEN, Ramazan, "İlk Osmanlı Âlimleri ve Yazdıkları Eserler", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 12, (İstanbul: Eylül 2002).
- ŞEŞEN, Ramazan, "Onbeşinci Yüzyılda Türkçeye Tercümeleler", *XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 5-9 Eylül 1990) Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: 1994).
- et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), (el-Kâhire: Merkezu'l-Buhûs ve'di-Dirâsât el-Arabiyye ve'l-İslâmîyye bi Dâri Hecer, 1422/2001).
- TAŞ, İsmail, *XV. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: 2008).
- TAŞ, İsmail, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebu'l-Leys Es-Semerkindî Tefsiri'nin Asıl Müellifi Ve Tercümeyle Verilen İsim", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 41 (2009).
- TOPALOĞLU, Ahmet, *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976).
- et-TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh, *Tefsîru't-Tüsterî*, (Tah. M. B. Uyûn es-Sûd), (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423).
- YASAROĞLU, M. Kâmil, "Mûsâ İznîkî", *DİA*, XXXI, (İstanbul, 2006).
- YAZICI, İshak, "Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Bazı Hususiyetleri", *Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Tercümesi* (Çev. Musa İbn Hacı Hüseyin el-İznîkî), (İstanbul: Sezgin Neşriyat, tıpkı basım, 1983).
- YAZICI, İshak, "Tefsîru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6 (Samsun, 1992).
- YÜKSEL, Murat, "Kara Timurtaş-Oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 31 (Ağustos 1984).
- ez-ZEMAŞERÎ, Cârullah Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*, (Tahk. A.A. Abdulmevcud-A.M. Muavvid), (er-Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 1418/1998).